

English title
Short Course on Literary History

MAIKLING KURSO SA KASAYSAYANG PAMPANITIKAN

AMADO ANTHONY G. MENDOZA III

HINDI NAMAN MASAMANG maligaw. Lalo na kung ang pinanggalingan ang dahilan ng pagkaligaw. Lalo na kung ang pagkawala ang magdudulot ng kapanatagan at pag-usbong ng mga hindi pa nasisilip na posibilidad.

Maraming maaaring ibintang at ipukol sa mga mababasang tala. Nariyan ang mga mambabasang titingnan ito bilang isang nagmamarunong at “grandstanding” na pagpostura. Hindi sila nagkakamali kung iisipin nila ’yon. Isa itong bagay na hindi ko ipagkakait sa kanila. Maaari din isipin na tsismis o conspiracy theories lamang ang mga ito mula sa hanay ng mga nagmamaasim na kritiko’t manunulat. Posible. Pero sino bang manunulat—lalo na iyong mga itinuturing ang sarili na handog ng Diyos sa sangkatauhan—ang hindi nagdamdam dahil minsang napagkaitan ng inaasahang Palanca? Sino bang kritiko ang hindi naudyukan ng pagkainis at pagkasuya (maaari ding inggit) sa kapwa kritiko at manunulat? At siyempre, puwede rin namang isipin na isa itong desperadong pagtatangka na sumulat ng isang “makabagong

akda.” Desparado? Oo. Wala namang pakikidigma sa paglimot na hindi desperado. Makabago? Ewan. Baka “makagagong akda.” Ayun, baka i-consider ko pa. Pero ’yon na nga. Sa huling pagsusuri, pagbubura’t pag-uulit lang naman ang dalawang pagpipilian pagdating sa pagsusulat.

Kaya naman bago ang lahat, ilang paglilinaw ang kinakailangan. Una at pinakamahalaga sa lahat, ang mga mababasang tala ay hindi dapat ituring na arogante o mayabang na pagpapakilala sa mga bagong-sibol o bagong-tuklas na mga manunulat at katha. Wala naman kasi sa anumang mababanggit o matatalakay ang “bago” o “natuklasan.” Sa katunayan, matagal nang nasa presensiya natin ang mga antolohiyang ito. Nangyari lang na karamihan sa mga ito’y nailimbag ngunit hindi nabasa/binasa; may burador na ngunit hindi naiimprenta; at naisip at napag-usapan ngunit hindi na inanunsiyo at ginawan ng panawagan para sa kontribusyon.

Pangalawa, hindi rin dapat ipagkamali ang mga mababasang tala bilang nagsusumigaw na manipesto o panawagan upang lansagin ang mga lumang tuntunin at kalakaran sa produksiyong pampanitikan ng Pilipinas. Lalo ring hindi ito dapat ipagkamali bilang isang pagtatangka na bumuo ng isang panibagong peryodisasyon, o di kaya’y sumulat ng isang interbensiyonistang kasaysayang pampanitikan ng Pilipinas. Wala akong ganoong intensiyon at ilusyon. Nakita na natin (at sana’y nakapulutan din ng aral) ang nakaririmarim at nakalulungkot na resulta ng mga nabanggit na pagtatangka. Sa katunayan, aaminin kong hindi ako tiyak kung ano nga ba talaga ang naging at magiging ambag sa panitikan ng Pilipinas ng mga antolohiyang babanggitin ko. Basta ang alam ko, kailangan na muna nating limutin ang mga laging inaalala at alalahanin ang mga bagay na laging nakalilimutan. Basta ang alam ko, panahon na para salaulain ang mga laging dinadakila at bigyang-pansin ang mga (sa tinagal ng panahon) laging dinudukit at dinuduhagi ng mga institusyon. Ito na lang muna sa pagkakataong ito. Huwag na muna nating hingin ang mga bagay na hindi agad maibibigay.

I

Hindi kailanman mawawaglit sa aking alaala ang unang beses ko sa Labirinto. Kababalik ko lang noon sa Pilipinas mula sa aking “sapilitang pagbabakasyon” sa Netherlands. Sabik sa anumang bagong maiaalok ng lungsod, ginugol ko ang aking unang linggo, tulad ng isang tipikal na balikbayan, sa paglilibot at pagpapaubaya sa palo ng aking nostalgia. Binalikan ko ang mura ngunit pagkasarap-sarap na tsamporado at

munggo sa Maria Clara; maliliit na libruhan sa Maginhawa, Lagusnilad, at Cubao; mga beerhouse na bumubuo ng aking pira-pirasong alaala na nakakalat sa iba't ibang bahagi ng Maynila; at marami pang lugar na may malinaw na pangalan at hugis sa isip ko ngunit sa kasamaang-palad ay inalis na ng mga "kahingian at rekisito ng pag-unlad" (basahin: kapitalismo) sa kinatitirikan nitong mga espasyo. Nang minsan kong subukang dalawin ang *Nocturnal*, isa sa mga paborito kong tindahan sa Recto na nagbebenta ng mga hard-to-find albums ng progressive at metal bands, magugulat na lamang ako na nagsara na pala ito. Sabi ng babaeng nakausap ko noon, na kailanma'y hindi ko malilimutan dahil nagsasagot siya ng crossword (at ni hindi man lang sinalubong ang mata ko noong nag-uusap kami), ni-raid daw ng pulis ang *Nocturnal*. Bukod kasi sa mga piniratang album na ibinebenta nito sa mga nag-aangas na teenager at jobless twenty-somethings, nagpapasok din daw 'yong may-ari ng smuggled goods. Kung ano 'yong "smuggled goods" na 'yon ay hindi ko na tinanong. Hindi naman na kasi 'yon bago. Lahat naman ng puwesto dito'y may mga hayag at di-hayag na transaksyon. Dismayado na wala na ang sinadyang lugar at nanghihinayang sa nasayang kong oras, tinanong ko ang babaeng nagko-crossword kung ano itong lugar na ngayo'y umookupa sa dating lunan ng aking alaala. Sa pagkakaalala ko, sinagot niya agad ang tanong ko. Pero noong mga sandaling iyon, nagawa ko pang mapansin ang mga titik na pinagkakasya niya sa maliliit na kahon upang mabuo ang salitang "contraption." Nagdalawang-isip pa nga siya kung "s" o "t" ba ang tamang letra para mabuo ang panlaping "-tion." Noong mga sandali ring iyon, nagawa ko pang mailibot ang mga mata ko sa loob at makitang wala pang laman ang bagong "tindahan" bukod sa ilang painting na nakasabit sa pader. "Museum po ito," sagot-singit niya habang tinitiklop ang diyaryo na naglalaman ng kaniyang pinakamamahal na crossword. "Gusto n'yo i-tour ko kayo?" Nagpaunlak naman ako nang hindi man lang nagsususpetsa o nagdududa. Na para bang walang posibilidad na ma-trap ako sa isang malaking contraption, kahit na family resemblance lang naman ang mayroon sa pagitan ng "contraption" at salitang ugat nito na "trap." Na ang konotasyon lamang ng peligro, ng kapahamakan, ang nalalabing koneksiyon ng dalawa. Na dapat nagdalawang-isip na ako nang makita kong isinasatitik ni Gemma ang aking napipintong kapalaran. Kung sa bagay, hindi naman na dapat nagdududa ang mga taong wala nang babalikan. At doon, sa puntong iyon, na nga nagsimula ang aking pagkaligaw.

II

Wala, sa palagay ko, ang agad makahuhula, lalo na sa unang tingin, kung ano ang nasa loob ng Labirinto. Mula sa labas at kung ikukumpara ito sa katabi nitong mga establisimyento—mga tindahan ng Class A na Nike at Vans, pekeng Ray-Ban at Oakley, mumurahin at tastasing T-shirt at maong, siraing earphones at bluetooth speakers, mga piniratang libro sa nursing at HRM, at kung ano-anong borloloy sa katawan—wala namang kakaiba sa Labirinto bukod sa katotohanang hindi tumatapon hanggang sa labas at sa iba pang mga puwesto ang produkto nito. Dahil nga wala naman talaga itong ibinebentang produkto. Kung anuman, masasabing kawanggawa ang isinasapraktika ng Labirinto. “Kawanggawa para sa mga antolohiyang hindi na kailanman mababasa ng sinuman.” Iyan ang mga eksaktong salita ni Gemma (ang babaeng nagsasagot ng crossword na siyang guide at caretaker ng Labirinto). Mula sa masikip na holding area na kinalalagyan namin, minuwestrahan ako ni Gemma na sumunod sa kaniya. Pagbukas niya ng pinto papasok sa akala ko noo’y stockroom ng Labirinto, tumambad sa akin ang isang mahaba at may kakiputang pasilyo. Habang naglalakad ay isinalaysay sa akin ni Gemma ang kasaysayan ng Labirinto. Noong mga sandaling iyon na naglalakad kami sa tila walang-katapusang pasilyo ng Labirinto, hindi talaga makatkat sa isip ko ang mga pahayag ni Gemma tungkol sa mga antolohiyang hindi nabasa at hindi na mababasa pa kailanman. Kasi nga naman, lalo na kung isasaalang-alang ang kasalukuyang lagay ng produksiyong pampanitikan sa bansa, anong posibleng anyo pa ba ng antolohiya (sa balat ng lupa at ng mundong ibabaw) ang hindi nailabas nina Abad, mag-asawang Alfar, Almario, Bautista, Garcia, Lumbera, Pantoja-Hidalgo, Tolentino, Yabes, mag-asawang Tiempo, Tiongson, Dimalanta, at iba pang dekampanyang manunulat at kritiko? Sabihin pa, anong antolohiya pa ba ang hindi sumagi sa kanilang mga isipan?

III

Marami-rami pa pala. Iyon ang napagtanto ko nang tumambad na sa akin ang malaking silid-aklatan/sinupan (at least, ganun ang dating sa akin) na iniluwal ng pintuan sa dulo ng pasilyo. Sa una kong pagtataya, aabot nang halos 150 ang mga estante na naglalaman ng libo-libong manuskrito, libro, zines, poster, polyeto, CD, USB, at iba pang bagay na may kaugnayan sa pag-aantolohiya. Nang mapadalas ang pagkaligaw ko sa Labirinto, at batay na rin sa hindi mabilang na pag-uusap namin ni

Gemma na dalawampung taon nang nagsisilbi bilang guide at caretaker ng Labirinto, malalaman kong may 146 na estanteng naglulungga sa Labirinto. May dalawang pangkalahatang pamamaraan si Gemma sa pagsasaayos ng mga “artifact” (ito ang kaniyang eksaktong salita) sa Labirinto. Una, nakaayos batay sa pisikal na anyo nito ang mga artifact sa Labirinto. Ayon kay Gemma, ang kasalukuyang may-ari ng Labirinto ang siyang nagtakda ng mga kategorisasyon. Dagdag pa niya, ang kasalukuyang may-ari din ang nagtatakda kung ilang estante ang ilalaan para sa partikular na anyo ng artifact, at kung ilan ang lalamanin ng bawat estante. Halimbawa, 74 ang estanteng nakalaan para mga naisalibrong antolohiya, at ang bawat estanteng nakalaan para sa nasabing anyo ay naglalaman ng 785 artifact. Ibig sabihin, suma total, 58,090 naisalibrong antolohiya ang naghahayahay sa Labirinto.

IV

Dalawampu't walong estante naman ang nakalaan para sa mga antolohiyang nasa anyong zine. At upang mapanatili ang mga ito sa mabuting kondisyon, minabuti nilang gawin itong book form (katulad ng ginagawa ng ibang silid-aklatan sa mga nagkakalasang-lasog nang mga manuskrito, magasin, at dyornal). Naglalaman ng walong zine ang kada book form. Naglalaman naman tig-814 na book form ang 28 estante sa naturang seksiyon ng Labirinto. Ibig sabihin, 22,792 book form artifacts ang kinakategorisa bilang zine. Interessanteng ito ang pinakamarami gayong sa konteksto ng Pilipinas ay isa ito sa pinakabata at pinaka-hindi pinapaborang anyo-manipestasyon ng antolohiya. Sa kabilang banda, nangangahulugan naman ito na hindi na lamang “libro” (sa pinakapisikal na pagpapakahulugan nito) ang lunan na maaaring pagmulan ng bago sa panitikan ng Pilipinas. Malaking kabalintunaan, ano? Bagaman masyado pang maaga para sabihin, kung numero lamang ang pag-uusapan, mukhang naikumadrona na nga ang bagong yugto.

V

Anim na estante naman ang nakalaan para sa mga antolohiyang digital. Ang bawat estante sa seksiyong ito ay naglalaman ng 6,000 CD. Lumikha rin si Gemma ng untraceable cloud system (ewan kung paano 'yon naging posible) para magkaroon ng backup ang lahat ng antolohiyang digital. Ibig sabihin, suma total, 36,000 antolohiya ang nasa naturang anyo. Ayon kay Gemma, ito raw ang pinakabagong koleksiyon sa Labirinto.

Taong 2002 daw unang dumating sa Labirinto ang unang bulto ng mga antolohiyang digital. Ang pinakauna, ang *Ang Napasong Mambabasa* (2002), ay koleksiyon ng mga kuwentong binuo sa pamamagitan ng Microsoft Powerpoint, partikular sa pamamagitan ng mga larawan at hyperlink. Ang siste ay ipapakita sa isang slide ang isang buong larawan o imahe, at maaari na itong tumayo bilang isang pangungusap o di kayay isang vignette. Malalaman lang ng mambabasa na hindi pala stand-alone ang slide sa sandaling pindutin niya ang link na nasa gawing kanan ng bawat slide. Nakasaad naman sa bandang kaliwa ang nom de plume ng mga may-akda. Ang pangalawa, ang *Suicide City* (2002), ay isa namang interaktibong antolohiya na may player interface na iwinangki sa “choose-your-adventure” na mga laro sa PlayStation at iba pang gaming console. Pero tulad ng *Ang Napasong Mambabasa*, Powerpoint din ang napiling lunan at plataporma ng mga may-akda. Simple lang naman ang conceit at premise ng antolohiya. Sa anim na may-akda ng antolohiya, lima ang lumikha ng serye ng mga “sitwasyon” at “kontra-sitwasyon” na naglalayong udyukan ang mambabasa na wakasan ang kaniyang buhay. Upang matapos ng mambabasa ang antolohiya (at ang peligrosong laro), kailangan niyang malampasan ang pagsubok (na nasa anyo ng mga bugtong at palaisipan) sa pamamagitan ng kaniyang dunong at determinasyon. Kapag nalampasan na ng mambabasa ang mga pagsubok na kaakibat ng mga naturang sitwasyon at kontra-sitwasyon, doon pa lang niya malalaman ang katapusan ng kuwento, na iba-iba batay sa naging katangian ng kaniyang interaksyon at pakikipagsapalaran sa loob ng mga teksto. Kung hindi naman matatapos ng mambabasa ang antolohiya, simple lang ang mangyayari: *mamamatay siya*. Ayon kay Gemma, partikular na ipinagmamalaki ng kasulukuyang may-ari ang dalawang nabanggit na antolohiya. Tumatak din sa akin ang antolohiyang nanganganak nang nanganganak ng iba pang antolohiya, tila isang makina-kontrapsiyon na hindi nauubusan ng mga posibilidad. Pinamagatan itong *Kepuunpuun at Sengedurug: Mga Baryasyon ng Posibilidad* (KS) (2010), na kapansin-pansing hango sa dalawang pangunahing katangiang tekstuwal ng mga naratibo ng mga epiko sa Pilipinas. Tungkol dito, ayon kay Gemma, bantulot daw noon si Cynthia Canelo (ang kasalukuyang may-ari ng Labirinto) na isama ang naturang antolohiya sa Labirinto. Aniya, sinabi niya noon kay Cynthia na nagpiprisinta ng malaking hamon ang KS sa pagmimintina ng Labirinto. Kung patuloy itong magsusupling ng panibagong mga antolohiya, mauubos ang

espasyo ng mga estante sa Labirinto, ng mismong Labirinto, at hindi na nito magagawa pang mag-ampon ng ibang antolohiyang ulilang lubos sa labas nito. Ngunit ayon kay Gemma, agad daw pinulis ni Cynthia ang makitid at baluktot niyang pangangatwiran. Ani raw nito, mabuti kung sakaling mangyari na hindi na kailangang mag-ampon ng Labirinto ng mga inabandonang antolohiya. Nangangahulugan lamang ito na nasa pangangalaga na ng Labirinto ang lahat ng imposible (at kung gayon, ang lahat na rin ng posible) sa isang panahon. At kung magkataong may mga antolohiya pang kailangang ampunin, dagdag pa raw ni Cynthia, ay maaari namang magtayo pa ng mga bagong Labirinto upang matugunan ang pagdami ng mga *imposible* sa mundong ito.

VI

Dalawampu't anim na estante naman ang nakalaan para sa mga antolohiyang nasa anyong manuskrito—yaong mga hindi nailathala, kinainisan at kinamatayan ng may-akda kaya hindi na nailathala, at/o naghihingalo sa mga bukbuking estante ng mga naluging palimbagan. Dahil sa maselang kondisyon ng mga naturang artifact, 201 lamang ang maaaring lamanin ng bawat estante. Suma total, 5,226 na antolohiya ang nasa anyong manuskrito. Ayon kay Gemma, ang mga naturang antolohiya ang pinakamagastos imintina. Linggo-linggo kasing kailangan ipalinis ang naturang seksiyon ng Labirinto. Kailangan din mag-arkila ng mga eksperto sa paper preservation para mapanatili ang mabuting kondisyon ng mga ito. Bukod pa riyan, may partikular na temperaturang kailangang panatilihin sa naturang seksiyon ng Labirinto. Dagdag pa ulit ni Gemma, ang mga antolohiyang nasa anyong manuskrito ang pinakaluma sa lahat ng mga antolohiyang nananahan sa Labirinto. Si Arnulfo Canelo (1891–1963), na lolo pa raw ng kasalukuyang may-ari, ang nangolekta sa mga ito. Nanggaling daw ang ilan sa mga antolohiya sa noo'y sikat na Libreria del Pedro Jimenez. Doon din daw galing ang mga antolohiya ng zarzuela at drama sosyalista na kabilang sa koleksiyon ng Labirinto. Dating naging empleyado ng Libreria del Pedro Jimenez si Arnulfo. Isa sa mga trabaho niya ang mangalap, mangalaga, at mag-imprensa ng mga manuskrito ng mga zarzuela at korido. Siya rin ang naatasan ni Pedro Jimenez na magbagsak ng mga manuskrito sa iba't ibang simbahan sa Kamaynilaan. Tuwing semana santa, inuutusan din ni Jimenez si Arnulfo na magburda ng mga eksena mula sa pasyon sa mga *sudario* at panyolito. Mabenta kasi ang mga ito sa mga palasimbang matrona. Pamunas ng

kanilang mga luha-luhaan habang nakikipagtsismisan sa kanilang mga amiga. Ibinebenta nila ito sa halagang diyos sentimos. Nang magsara ang Libreria de Pedro Jimenez noong 1933 dulot ng pagkakabaon sa utang ni Jimenez at pag-usbong ng Balagtasang bilang pambansang libangan ng taumbayan, ipinagkatiwala niya kay Canelo ang ilan sa mga hindi pa nailalathalang manuskrito ng Libreria. Noong mga panahong iyon, kahit medyo nagsisimula nang maging mahirap ang buhay sa Maynila, ay nangungupahan pa si Arnulfo sa isang maliit na silid sa Azcarraga, ilang kanto mula sa kasalukuyang kinalalagyan ng Labirinto. Kinailangan lamang niyang lisanin ang Maynila at lumipat sa kaniyang mga kamag-anak sa Lal-lo, Cagayan, dahil sa takot niyang madatnan ng digmaan at karahasan sa kalunsuran. Upang mas madaling mabitbit ang mga ipinamanang manuskrito ni Jimenez, isinalibro ni Arnulfo ang ilan sa mga ito. Ang iba, dahil sa kakulangan ng oras at salapi, ay iniwan na lamang ni Arnulfo sa kaniyang silid sa Azcarraga. Malaki raw ang panghihinayang ni Arnulfo noon sapagkat ipinaalam na raw sa kaniya ni Alejandro Abadilla ang balak nitong isama sa antolohiyang *Parnasong Tagalog* (na unang maililimbag noong 1949, at isa sa magiging muhong antolohiya ng panulaan sa Pilipinas) ang ilan sa mga sudariong inilabas ng Libreria. Hindi na sila nagkaroon ng pagkakataong magkita o mag-usap nang lumipat si Arnulfo sa Cagayan. Ang mga isinalibrong manuskrito ng mga zarzuela, drama sosyalista, at korido, ayon kay Gemma, ang nagsilbing mga pinakaunang artifact sa Labirinto—ang *Obras Recuperadas* (1943). Makikita sa antolohiyang ito, halimbawa, ang hindi alam ng nakararami na pangalawang bahagi ng *Bagong Cristo* ni Aurelio Tolentino, ang *Exodus sa Katangahalian* (bagaman patuloy pa rin ang debate hinggil sa pag-aakda nito). Gayundin, kasama rin sa antolohiya ang iskrip ng mga hindi naisadulang zarzuela nina Severino Reyes, Juan Abad, Tomas Remigio, at marami pang iba.

VII

Ang huling 12 estante ay nakalaan para sa mga antolohiyang hindi pasok sa mga napagkasunduang kategorya nina Gemma at Cynthia. Narito, halimbawa, ang mga tala na naglalahad ng mga plano para sa ikakasang antolohiya; mga antolohiyang walang pamagat (o hindi pa nabigyan ng pamagat ng mga patnugot); mga katitikan; antolohiya ng mga resibo mula sa mga supermarket sa Pilipinas at iba pang bahagi ng Timog-Silangang Asya; antolohiya ng mga hindi nabayarang bills ng kuryente

at tubig; antolohiya ng mga talumpati ng mga politiko mula panahon ni Marcos hanggang sa palamurang rehimen ni Duterte; antolohiya ng mga memo mula sa iba't ibang opisina na hindi napirmahan, naipadala at/o natugunan; antolohiya ng mga *dallot*; antolohiya ng mga nai-transcribe na epiko sa wikang wala nang nakauunawa; antolohiya ng mga *arikenken*; antolohiya ng mga menu ng restaurant; antolohiya ng mga manwal at tuntunin; antolohiya ng mga obitwaryong hindi na inilabas sa diyaryo dahil walang pambayad 'yong nagpagawa; antolohiya ng mga rejection letter sa mga pambansang palihan at kumperensiya; antolohiya ng mga nabigo at napurnadang pickup artist; antolohiya ng mga rejected at bulilyasong aplikasyon ng pensiyon sa SSS at GSIS; antolohiya ng mga kontratang pinipirmahan at payslip ng mga empleyadong kontraktuwal ng SM; antolohiya ng mga tiket na nagwawagi sa 6/45 Super Lotto; antolohiya ng mga utang panlabas ng pamahalaan ng Pilipinas na hindi pa nababayaran; antolohiya ng mga kasong hindi pa nalulutas; antolohiya ng mga mapa ng siyudad; antolohiya ng mga mapa ng amusement park; antolohiya ng mga panaginip; at marami pang iba. Tulad ng mga estante para sa libro, 814 na artifact ang pinagkasya sa 12 estante. Ibig sabihin, may 9,768 antolohiyang hindi pa naibubulsa sa mga umiiral at tinatanggap na kategorya o di kay'a'y, lalo na kung talagang seminal ito, nagrebelde sa nakahiratian.

VIII

Masasabing “tematiko” (subalit mayroon ding batay sa ipinagpapalagay na layunin nito) naman ang pangalawang kategorisasyon ng mga artifact sa Labirinto. Kung titingnan ang bawat artifact, halimbawa kapag binuklat ito sa unang pahina o kapag pinindot ang link patungo sa digital na pabalat (kapara ng siste ng mga librong nasa epub format), makikita ang barcode kung saan nakalagay ang numero ng estanteng kinalalagyan ng artifact, numero nito bilang isang artifact, at taon kung kailan ito naipasok sa Labirinto (hal., S 45 A 7665 1997 I). Sa ilalim ng artifact number ay mapapansin ang sinasabing pangalawang klasipikasyon ng mga ito. Ayon kay Gemma at batay na rin sa aking magdamag na pagbababad sa Labirinto, may apat na tematikong klasipikasyon ang mga antolohiyang kabilang sa mapagkandiling pangangalaga ng Labirinto: ang “Obras Reunidas,” “Kontra-Antolohiya,” “Antologias del Futuro,” at “Mga Imposibleng Antolohiya.” Gayundin, at ito ang hindi ko nabanggit sa mga naunang tala, nakapirma rin ang pangalan ng may-ari sa mga

artifact. Subalit dahil nagkaroon ng dalawang may-ari ang Labirinto, dalawang pirma rin ang makikita sa mga artifact. Ang unang pirma ay ang kay Arnulfo Canelo, na kalakha'y nasa mga artifact sa ilalim ng Obras Reunidas at Antologias del Futuro. Ang pangalawang pirma naman ay galing kay Cynthia Canelo.

IX

Obras Reunidas. Ibinulsa sa ilalim ng kategoryang ito ang mga antolohiyang nabuo sa pamamagitan ng mga kinalimutan o hindi popular na akda ng mga manunulat. Halimbawa, alam ng lahat na ang *Cadena de Amor* (2004) ni Wilfrido Nolledo ay ang kaniyang tour de force sa larangan ng maikling kuwento. Subalit lingid sa kaalaman ng maraming kritiko (na wala naman talagang alam) at mambabasa (na ginagawang tanga ng mga kritiko), tinipon at binigyan ng introduksiyon ni Edmundo Bacod, isa sa mga patnugot ng Dalkkey Archive (ang palimbagang naglathala ng pinakahuling edisyon ng *But for the Lovers* [1994]), ang ilang maikling kuwentong isinulat ni Nolledo sa Estados Unidos—ang *San Fernando Valley Sonatas* (2011). Kasama rin sa kategoryang ito ang ilang antolohiya ng salin ng mga Balagtasan sa at mula sa iba't ibang wika. Halimbawa, nariyan ang mga antolohiya ng mga Balagtasan mula Ilocos, Pangasinan, La Union, Abra, Benguet, Isabela, at Cagayan—ang *Bukanegan ti Amianan* (1960). Kakatwa ring pansinin ang antolohiya ng mga liham nina Jose Rizal, Andres Bonifacio, Antonio Luna, at iba pang ilustrado sa kanilang mga iniirong na nakapaloob sa antolohiyang *Con Letras de Guerra y con Letras Ama* (1928). Tinipon rin sa isang antolohiya ang mga pasaring ng ilang ilustrado hinggil sa pagyayabang ni Pedro Paterno nang ito'y manirahan sa Europa—ang *Disenso y Castigos* (1896)¹ na diumano'y pinamatnugutan ni Jose Rizal bago siya tadtarin ng bala sa Bagumbayan noong taon ring iyon. Bagaman talagang kontrobersiyal at posibleng maging mitsa ng panibagong giyera-patani sa pagitan ng rehiyonalista at probinsiyal na historyador ang *Disenso y Castigos*, hindi ito ang antolohiyang

¹ Unang nailimbag noong Disyembre 1896, natagpuan ni Arnulfo Canelo sa estante ng isang tahanan ng isa sa mga apo ni Ladislao Diwa, isa sa mga tagapagtatag ng Katipunan, ang *Disenso y Castigos* noong 1950. Ito ang dahilan kung bakit 1950 at hindi 1896 ang nakasaad na taon ng publikasyon sa artifact number ng naturang antolohiya. Sa paglaon, matutuklasan ko na isa lamang ito sa maraming kaso ng pagpapalit (at kung minsang paghahalinhan) ng aktuwal na taon ng publikasyon ng isang antolohiya at taon ng pagpapaloob nito sa Labirinto bilang isang artifact. Ayon kay Gemma, simula nang maipasa kay Cynthia Canelo ang pagmamay-ari ng Labirinto ay napagkasunduan nilang isaad na lamang sa artifact number ang aktuwal na petsa ng publikasyon (kung nakasaad ito) ng isang antolohiya. Kung mangyaring walang nakasaad na taon o petsa ng publikasyon ay saka lamang nila gagamitin ang “metodo” ni Arnulfo Canelo.

pinakanagmarka sa akin. Sa lahat ng mga antolohiyang kabilang sa kategoryang ito, pinakatumatak sa akin ang antolohiyang *Utas* (2002) na tinipon, pinamatnugutan, at binigyang-introduksiyon nina Shiela Maramara at Froilan Uy. Tampok sa antolohiyang ito ang mga sipi mula sa mga koleksiyon ng tula, maikling kuwento, sanaysay, dula, at nobeleta mula 1970 hanggang 1995 na hindi tinanggap ng mga palimbagan para sa publikasyon. Ayon sa mahaba at palaaway (at kung minsay lantarang nang-aalimura) na introduksiyon nina Maramara at Uy, isa sa mga layunin ng antolohiya ang ilantad sa publiko ang mga “ikinubli at itinatwang estetika.” Sa pamamagitan daw ng naturang pagsisikap, mas magiging “informed” at malay ang mga mananaliksik sa larangan ng panitikan hinggil sa mga kalakaran at prosesong pampanitikan na inililihim ng mga manunulat, kritiko, palimbagan, at institusyong pampanitikan sa Pilipinas. Higit naman na mas interesante, para sa akin, ang paraan ng pagpapakilala nina Maramara at Uy sa mga akdang nakapaloob sa antolohiya. Maangas at walang-takot kasi. Yong tipong itinaya na nila pati pato. Yon bang kulang na lang ipusta nila pati susi ng bahay at kotse ng kanilang mga kapitbahay. Hindi rin mawawala, siyempre, ang antolohiya ng mga akda ng mga manunulat na, sa hindi matukoy at mabilang na dahilan, hindi nakapaglathala ng sariling aklat; antolohiya ng mga liham na hindi naisatelebisyon ng *Maalaala Mo Kaya*; antolohiya ng campaign posters ng mga pulitiko; antolohiya ng mga burador. Sabihin pa, kabilang rin ang kaninang nabanggit na *Obras Recuperadas* sa kategoryang ito.

XX

Kontra-Antolohiya. Ayon kay Gemma, mapanghamon, mapangahas, at kombatibo ang lahat ng antolohiyang kabilang sa kategoryang ito. Tulad ng mga antolohiyang kabilang sa *Obras Reunidas*,² masasabi rin na interesante ang implikasyong dulot ng mga Kontra-Antolohiya sa pangkalahatang oryentasyon at daloy ng kasaysayang pampanitikan sa Pilipinas. Nang mabasa ko ang ilan sa mga sinasabing Kontra-Antolohiya, agad-agad pumasok sa isip ko ang mga posibilidad na nakubabawan at naisantabi ng mga kanonikong manunulat at akda na inilagay natin sa mga pinakamataas na pedestal ng ating imahinasyon. Bukod pa riyon, at ito para sa akin ang talagang interesante ngunit

2 Ayon sa pagkukuro ni Gemma, dito raw nakuha ng ngayo'y sikat na sikat na batang manunulat mula sa Latin Amerika na si Mario Bellatin (1960-) ang inspirasyon sa kaniyang epinomyong koleksiyon na *Obras Reunidas* (Alfaguara, 2013) at *Obras Reunidas 2* (Alfaguara, 2014). Ngunit sa totoo lang, duda ako sa impormasyong ito. Baka nga ang kabaligtaran pa ang totoo.

hindi na rin naman nakagugulat, walang pangingimi ang mga Kontra-Antolohiya sa pagbangga sa mga manunulat na premyado-at-selyado-ng-estado. Ito, sa palagay ko, ang tunay na esensiya ng pag-aantolohiya, ng pagsusulat higit sa lahat: ang paglalantad at pagsuysoy sa kompleksidad at kontradiksiyon ng tunggalian sa pagitan ng matatandang nagkaugat na bilang mga burukrata at matatandang manunulat na nagpatuloy sa buwis-buhay at butas-sikmurang landas ng militanteng pagkilos at progresibong panulat; tunggalian sa pagitan ng mga batang nagrerebelde laban sa kinasanayan at mga batang kontento nang maging tagatimpla ng kape ng mga “dakilang alagad ng sining”; at tunggalian ng nakaraang di mamatay-matay, kasalukuyang naggugumiit, at hinaharap na hindi maisilang-silang. Masyado na bang mabigat at seryoso? Hindi naman masyado. Sa katunayan, kung susuriing mabuti, wala naman talagang kaugnayan sa poetika o politika ng mga inaaglahi at inaalimurang manunulat ang karamihan sa mga patutsadang mababasa sa mga Kontra-Antolohiya. Kung minsan pa nga, pawang pang-aalaska at mga personal na atake ang laman ng mga introduksiyon o ng mismong mga akdang nakapaloob sa mga ito. Isa ang antolohiyang *Bored sa Thunders* (2015) na pinamatnugutan nina James Fernandez, Chloe Francisco, at Maria Asuncion, na sa pamagat pa lamang ay agad nang kakikitaan ng alusyon sa dambuhalang antolohiyang pinamatnugutan ni Gemino Abad, ang *Hoard of Thunder*, sa mga pinakatampok at pinakapaborito kong halimabawa nito. Ngunit hindi natatapos at nagkakasya ang *Bored sa Thunders* sa mapaglarong pamagat nito. Kung titingnan, halimbawa, ang mismong proyekto at maniobra ng antolohiya, makikitang nakaumang ito sa pagbuo ng tinatawag nina Fernandez, Francisco, at Asuncion na “antipodal texts which could possibly introduce to prospective readers a myriad of parallax vantage points.” Sa madaling salita, mga akdang tuwirang sumasalungat sa estetika at politika ng mga akdang aprubado ni Abad at ng iba pang dekampanyang manunulat na naglulungga sa akademya. Mapapansin din ang ganitong “attitude” sa antolohiyang *Memo mula sa Libingan ng mga Bayani: Mga Intelektuwal na Demolisyon* (2008) nina Reiner Magat, Philip Ragsac, Isabel Xerex-Burgos, at Gertude Subido. Binubuo ito ng 16 na kritikal na sanaysay na sinusuri, hinihimay, at dinidistrungka ang politikang bitbit ng mga manunulat na lumagda sa COWARD Manifesto. Ayon sa introduksiyon ng antolohiya, “kinakailangang litisin sa intelektuwal, polemikal, at

malikhaing paraan ang mga taksil sa dalisay na landas ng panitikan at pagsasabansa.” “Samakatwid,” pagpapatuloy ng mga patnugot, “hindi sapat na isawalang-bahala o siraan ang huwad na pantas na nananalasa sa ating pang-araw-araw na imahinasyon. Kailangang isailalim sa malawakan, mabusisi, at walang-kompromisong teoretikal na pakikipagbuno ang mga pinalalaganap na ideya ng mga naturingang ama at ina ng panitikang Pilipino.” Sa kabilang banda, mayroon ding mga antolohiyang kabilang sa kategoryang ito na bastos lang talaga. Halimbawa nito ang *The 69 Variations* (1988) nina Roberto Bordado at Cornelio HuKay (malinaw na mga nom de plume) na naglalaman ng mga larawan ng mga politiko, intelektuwal, at alagad ng sining na “nagpa-69” sa sistema. Ayon kay Gemma, ito raw ang isa sa mga antolohiyang lagi’t laging maaalala ni Cynthia dahil sa pinagdaanan nito upang makakuha lamang ng isang kopya. Kinailangan pa raw kasing makipagrelasyon ni Cynthia sa isang politiko (na isa sa mga binansagang nagpa-69 sa sistema) para lang mapasakamay nito ang naturang antolohiya. Tanging ang mga indibidwal na may larawan sa antolohiya, ang mga nagsilbing sapilitang kontribyutor nito, ang binigyan ng kopya ng *The 69 Variations*. Kaya’t kung iisipin, ang antolohiyang ito’y maaaring ipalagay bilang isang babala para sa mga naturang indibidwal, na para bang sinasabi sa kanila na may nagbabantay at nagmamatyag sa kanilang bawat kilos. Sabihin pa, true to its form, bagaman marami ang naging sapilitang kontribyutor ng antolohiya, masasabing ang *The 69 Variations* ay isang antolohiyang literal na para sa iilang tao lamang. Nahihibang ang taong magmamalaki (maliban na lang kung ikaw si Duterte) na naging bahagi siya ng *The 69 Variations*, na aaming nagpa-69 siya sa kung sinumang may-kapangyarihan. Kaya naman para kay Cynthia, isang malaking tagumpay ang *pagkakakumbinsi* (sa lahat ng posibleng pakahulugan ng terminong ito) niya sa naturang politiko na i-donate ang sarili at nag-iisang kopya nito sa Labirinto. Nais ko ring bigyang-pansin ang *Galing-galingan: Mga Kaepalan sa Panahon ng Pagbabago*³ (2018), isang koleksiyon ng Facebook posts mula sa pages tulad ng Bisayaball, Philippines Most Shocking History, Pepeng

3 Marahil masasabing nakapagtataka kung paanong napasok sa Labirinto ang isang antolohiyang tila katugmang-katugma (ginagagad pa nga) ang kasulukuyang katangian ng mainstream na diskursong intelektuwal sa Pilipinas. Maiisip mo pa nga na isa itong pagsisikap o pagtatangka na talagang susuportahan ni Duterte at ng kaniyang sirkulo. Lamang, tulad ng karaniwang problema ng mga grupo o hugpong na pinagbubuklod ng kagyat na ganansiyang ekonomiko, madaling makita kung saan nagkakaroon ng bara at buhaghag sa kanilang aliyansa.

Pinakamalupet, Mayora, Duterte Cyber Warriors, Philippine National Front, Kayumanggi Roots Science, at iba pang pages na nagbabandera ng samot-saring baryasyon ng politikang kanan, totalitaryano, at konserbatibo. Layunin ng naturang antolohiya na maglunsad ng opensiba laban sa mga peryodista, pampublikong intelektuwal, at akademiko na ipinapalagay na “anti-pagbabago” at protektor ng mga kriminal sa balatkayo ng karapatang pantao. Pinamatnugutan ng mga tagapamahala ng nasabing pages at binigyan ng introduksiyon nina Richard Poon at Sass Sassot na pinamagatang “OBOSEN: A Primer for the Destruction of the Filipino (Un)Intellectual Class,” isa ito sa mga pinakabagong lahok sa koleksiyon ng Labirinto. Ayon kay Gemma, may panahon raw na talagang mabenta ang naturang antolohiya sa National Book Store. Required reading kasi ito para sa mga kandidatong-kasapi ng Duterte Youth at Philippine National Front. Naungusan pa nga raw nito ang sales ng sikat na aklat ng guwapong historyador na si Lisandro “Leloy” Claudio, ang *Basagan ng Trip: Complaints about Philippine Culture and Politics* (2016), at muntik pang matapatan ang sales ng mga libro nina Bo Sanchez at Robert Kiyosaki. Lamang, sa puwersa ng signature campaign na pinangunahan ni Leloy Claudio at ng iba pang mga intelektuwal na nag-aalala sa nakikita nilang pagkasadsad ng diskursong pampolitika ng bansa sa burak ng awtoritaryanismo at irasyonal na antagonismo, nagpasya ang pamunuan ng National Book Store⁵ na tanggalin ang *Galing-galingan* sa kanilang mga estante.

XI

Antologias del Futuro. Sa isang banda, ito ang mga antolohiya ng hinaharap, ang mga antolohiyang magkukumadrona ng bagong yugto, ang mga antolohiyang maghahawan ng bagong landas sa pagbabasa at pagsusulat. Subalit sa kabilang banda, ito rin ang mga antolohiyang ayaw pang pag-ukulan ng oras, seryosohin, unawain, at talakayin

4 Engrande ang naging lunsad-aklat ng *Galing-galingan*. Nag-organisa ang mga patnugot at tagapondo ng antolohiya ng debate-cum-concert kung saan nagtipon-tipon ang mga pampublikong intelektuwal, artists, musikero, at iba pang mga organisasyon na sumusuporta sa bisyon ni Pangulong Duterte para sa Pilipinas. Ayon sa mga nag-organisa ng naturang pagtitipon, layunin daw ng debate-cum-concert na ipakilala sa kabataan at sa malawak na hanay ng sambayanang Pilipino ang isang uri ng politika na “hip” at “cool,” na madaling masasakyan ng mga taong sawa na sa pretensiyoso, elitista, at komandistang politika ng pundits at titulong intelektuwal na naglulungga sa akademya at iba pang “magiginhawang” institusyon.

5 Ayon sa mga sabi-sabi, *na kung mapapansin ninyo’y ang siyang bumubuo sa 95 porsiyento ng mga talang ito*, ang totoong dahilan kung bakit tinanggal ng National Book Store sa estante nito ang *Galing-galingan* ay dahil takot mawalan ng “bankable” at guwapong awtor ang National sa kanilang roster.

ng mga ninong at ninang ng Panitikang Pilipino. At ito ang dahilan kung bakit mananatili ang mga ito sa hinaharap, sa isang panahong hindi na matitingkala pa dahil nababalot na ang kasalukuyan sa mga imaha't pangitain ng pagkapurnada ng anumang posibilidad ng isang hinaharap. Ito rin ang mga antolohiyang maaaring nailimbag sa isang parallel na universe. Mga antolohiyang isinilang sa mga lihim na inuman ng mga dismayado at talunang manunulat. Mga antolohiyang hindi pa natin mapanindigan sa ngayon, na maaaring kailanma'y hindi natin mapapanindigan. Kaya naman tulad ng nabanggit ko sa simula, ipagpapaliban ko muna ang pagpapaliwanag sa mga bagay na hindi pa kayang ibigay ng ating nawawala (kasi hindi matagpuan) at nagwawalang (kasi hindi mapanghawakan) panahon. Magtiyaga na lang muna tayo ngayon sa laundry list ng mga posibilidad:

Antolohiya ng mga kabit
Antolohiya ng mga smuggler
Antolohiya ng mga pilay
Antolohiya ng criminal records ng mga menor de-edad
Antolohiya ng mga recipe ng mga nagtitipid na ina
Antolohiya ng mga resulta ng eksaminasyon ng mga medico legal sa mga biktima ng Oplan Tokhang
Antolohiya ng mga cellphone number na tinipon mula sa pinto ng mga banyo sa Maynila
Antolohiya ng mga himutok sa mga braso ng silya sa mga silid-aralan
Antolohiya ng mga tulang hindi kabigkas-bigkas
Antolohiya ng mga unang burador
Antolohiya ng mga huling burador
Antolohiya ng mga diksiyonaryong wala nang gumagamit
Antolohiya ng mga manuskritong hindi umabot sa deadline
Antolohiya ng mga pinakapangit na kuwento, tula, at sanaysay
Antolohiya ng mga tiket na inisyu ng mga traffic enforcer
Antolohiya ng mga tulak na "pinagpiyano" sa estasyon ng pulis
Antolohiya ng mga estudyanteng malapit nang maging "espugante"
Antolohiya ng mga inang nakikipagsiping sa anak
Antolohiya ng mga mister na dinadahas ng kanilang mga misis
Antolohiya ng mga estratehiya sa color game
Antolohiya ng mga bigong boksingero
Antolohiya ng mga pangit

Antolohiya ng mga guwapo
Antolohiya ng mga tagapamandila ng mga NFT Bros at Sigma Grindset
Peeps
Antolohiya ng mga rapper na laging hinihila pababa
Antolohiya ng mga iyaking liberal at cancel culture zealots sa Twitter
Antolohiya ng mga mahadera at busangot na kapitbahay
Antolohiya ng mga ulat hinggil sa napurnadang operasyong militar
Antolohiya ng mga ulat hinggil sa nilikidang miyembro ng Partido
Komunista ng Pilipinas
Antolohiya ng mga sanaysay na nagpupugay kay Filemon “Ka Popoy”
Lagman
Antolohiya ng mga hiyaw ng mga biktima ng kampanyang Olympia
Antolohiya ng mga pangarap
Antolohiya ng vloggers na sinisiraan ang kapwa vloggers
Antolohiya ng mga bangungot
Antolohiya ng mga pagbabaka-sakali
Antolohiya ng mga katiyakan
Antolohiya ng mga ikinakahiyang antolohiya
Antolohiya ng mga subersibong antolohiya
Antolohiya ng mga umeeksenang antolohiya
Antolohiya ng magagandang manunulat
Antolohiya ng matatandang manunulat
Antolohiya ng mga kareristang manunulat
Antolohiya ng mga manunulat na walang marka o anino
Antolohiya ng mga “may-mailabas-lang” na antolohiya
Antolohiya ng mga imposibleng antolohiya

XII

Mga Imposibleng Antolohiya. Lahat ng mga antolohiya sa Labirinto ay, sa maraming dahilan, imposible. Sa barcode na nakadikit sa bawat artifact ay may nakalagay na “I” pagkatapos ng taon ng publikasyon nito (hal., G 104 a 67893 1953 I). Samakatwid, tatlo lang talaga ang distingtibong kategorya sa Labirinto sapagkat sa simula’t sapul ay imposible (sa lahat ng posibleng pakuhulugan ng termino) ang lahat ng mga antolohiyang inampon nito. Imposible dahil ayaw basahin. Imposible dahil ayaw unawain. Imposible dahil ayaw ilathala. Imposible dahil hindi pa napag-uusapan. Imposible dahil hindi pa puwedeng pag-usapan. Imposible dahil hindi pa naiisip. Imposible dahil hindi pa puwedeng isipin.

Halos anim na taon din akong naglamay sa loob ng Labirinto. At sa anim na taong iyon, halos sa Labirinto ko lamang ginugol ang oras ko. Stretching, manaka-nakang pag-inom kasama ang mga kaibigan, at pagbisita lang sa mga aklatan ang aking naging pahinga. Ewan kung bakit, pero may kung anong puwersa ang lugar na ito sa akin. Nagawa kong maipagpaliban ang halos lahat ng bisyo at luho sa katawan matuklasan lamang ang mga bagay na matagal nang inabandona ng nakararami. Sa kabilang banda, kailangan ko ring aminin na hindi ko nagawang masilip ang lahat ng manuskrito na inampon ng Labirinto. Kulang ang isang buhay, kahit dalawahin pa, upang masukat ang lawak ng dinurungawan kong mundo. Bagaman napagtanto kong marami pa palang imposible sa mundo nating lulong sa lahat ng uri at hibo ng posibilidad, hindi ko alam kung malalantad ba sa akin/atin ang lahat ng imposible noon, ngayon, at sa hinaharap. Ang tanging nagawa ko sa loob ng anim na taon ay makinig at magtala. Makinig sa katahimikan ng Labirinto, sa kabila ng katotohanang nakapaloob sa mga imposibleng antolohiya ang lahat-lahat ng mga maaari pa nating marinig. At itala ang lahat-lahat ng “imposible” sa loob ng Labirinto hindi upang gawin itong lehitimo, kundi upang ilantad sa lahat kung gaano pa kadilim ang landas na ating tatahakin.

Kaya naman nang minsang tanungin ako ni Gemma kung ano ang mga talang ito, simple lang ang naging sagot ko: “Isang paanyaya upang maligaw.”